

IX

Роботи! Роботи! Сила-силенна! За місяць літературних боїв у редакційних справах з'явилась відповідна хаотичність, і хлопець взявся до праці, закасаючи рукава, надаючи всім заходам своїм характеру вдарності, що він засвоїв почасти за військових часів, а почасти він і так його вдачі був властивий. Архів для рукописів, наприклад, і зовсім не був упорядкований. Листування — в безнадійному стані. В бібліотеці бракувало каталога й трьох четвертин книжок. А в людини ж тільки дві руки!

Переглядати рукописи, старі й знову прислані, було йому першими днями дійством, священним, справою виключної важливості, бо ж він на собі дізнав, який запал, розпач і надію вкладає — часто в нерівні, часто в малописьменні рядки, — далека молодь, тягнучись, як і він, до літературного світла, прагнучи виявити с в о ї, тобто найкоштовніші для кожного думки й почуття, висловити своє — отже, для кожного найправдивіше! — ставлення до світу над, перед і під собою. Він ретельно перечитував рясноту зшитків та аркушів, каліграфічно писаних, часом прикрашених наївними віньетками, а іноді і ілюстраціями для принадності, та додані до них листи, що їх автори обмислювали, може, тиждень, щоб прибрати у ввічливі, скромні рядки ті гордощі й радість, що в серці їхньому буяла. Там, десь далеко, по селах, містечках і містах чекала ця безліч авторів, чекала в погноблених і лицарських позах появи свого твору, відповіді, зауважень, і Степан, те чекання почувуючи, гортав і гортав цілими вечорами шматки різномасного паперу, від бібули до гатунків найвищої якості, писані різним чорнилом і різною рукою, невтомно пильнуючи, щоб не загубилось щось цінне серед навали, переймаючись безмежним співчуттям до невдач і для всіх маючи в серці слово ласки та збадьорення.

Але через кілька днів уже зрозумів, як мало талантів, яка невдячна робота шукати перлів у цьому паперовому морі, а через тиждень уже стомився, уже обурювався на смішні претензії нездар писати свої безглузді оповідання і ще безглуздіші вірші. І, зрештою, став такий, як кожен мусить стати, як тюремник стає серед в'язнів — тобто глузував із нікчемних потуг і розповідав знайомим як анекдоти ті дурниці, що інші пишуть. Іноді й самі автори заходили, розгублені чи поважні, заходили з почуття оскарженого перед вироком суду у цей золотодайний край, де слава й шаноба лежать, здається, так мілко, і він вислухував їх серйозно, відповідав їм чемно й приємно, але в душі сміявся з них, бо й справді вони тільки смішні були своєю непевністю, побожністю та затаєною зневагою. Приходили й невизнані генії з гіркими словами про несправедливість на устах, приходили шахраї, вдаючи страшенно наївних, приходив навіть один божевільний, називаючи себе ім'ям відомого письменника, вже померлого давно і доводячи це документально!

За тиждень Степан упорядкував архів і дав лад бібліотеці, пораючись коло неї з якоюсь чуттєвою втіхою, бо любив цю справу, любив книжки, як може їх любити той, хто з них почерпнув не тільки перше знання про світ, а й захоплення ним — для того книжка лишається вічним, мінливим і живим добродієм. Він хотів не тільки читати книжку, але й відчувати її коло себе, тому заздрило на всіх, хто бібліотеку має, і десь потай надіявся мати колись і свою, велику, під стелю, складену з тисяч томів, що серед

них він житиме. Взагалі, незважаючи на всі пориви, його ніколи не покидала надія на якесь тихе, лагідне життя серед книжок та друзів, і надію цю він хоронив, як запасну частину на випадок різних невдач, як рятівничий пояс, що на ньому плавати хоч і не дуже зручно, але все-таки краще, ніж тонути.

Новий секретар був з усіма незмінно й спокійно ввічливий, хоч серце його шукають, чекають, хочуть із ним розмовляти і звертаються до нього з проханнями. Він був певний у обіцянках, точний у словах, прекрасно розумів, що кому можна й треба сказати в літературній, завжди важкій атмосфері, силкуючись в міру змоги бути добрим вентилятором. Він пробував у сфері найрізноманітніших перехресних впливів і виробляв під діянням їх власні думки й погляди на літературу. Навіть не погляди, не викінчену систему теоретичного порядку, а живе ставлення до письменства, потяг до нього й пошану, вміння цікавитись ним і вишукувати в ньому золоті зерна пожитку.

Любовні побачення його відбувались без змін двічі на тиждень призначеного часу. Але тепер, приходячи до Зоськи, перейнятий літературними інтересами, що прилипають до письменника, як смола, він мимоволі пускався розповідати про свої розмови, про зустрічі й справи, потребуючи висловити той надмір вражень, що за кілька днів у ньому збирався. В цих оповіданнях, крім цікавості їх, була певна доза хвальби, прихована надія відзначити роллю своєї особи й викликати до себе здивування, бо ж не хто інший як він був у них незмінним діяльником! Він хвалив, мов натякаючи, що може хвалити, гудив, мов підкреслюючи, що вміє цінувати, міркував, ніби нагадуючи, що здібний розумно мислити. Це було безневинне кокетування перед дівчиною, вияв приємної потреби потішити кохану також і душевними своїми якостями, потреби трохи попишатись собою ради неї, щоб собі довести право на її увагу, а її переконати, що, спинившись на ньому, вона непогано, зрештою, вибрала. І Зоська розуміла це, бо часом, уриваючи його на найцікавішому місці, гладила його рукою по голові й, посміхаючись, казала:

— Словом, божественний, ви в захопленні.

Він теж сміявся й запевняв, що захоплений тільки нею. Крім праці в редакції, на ньому лежав ще обов'язок доглядати журналу в друкарні. Зовсім нових, але знайомих почуттів навіяло йому це величезне підприємство, що викидало на добу сотні тисяч відбитків. Він увійшов у нього й відразу полюбив його гостре повітря фарби й олив'яного пилу; чекаючи коректи, захоплено споглядав на грубі шереги кас, де робітники в синіх полотняних халатах, хто розмовляючи і сміючись, хто мовчки й зосереджено, брали вправними пальцями довгасті літери, брали швидко й ніби неуважно, складаючи рядки, а з них шпальти, що будуть поділені на рівні прямокутники сторінок. Тут, перед очима, відбувався надзвичайно дивний і простий процес матеріалізації людської думки — дець спалахнувши, вона осідала в цій розлогій світлій залі під невгавуче дзижчання вентиляторів безліччю немудрих знаків, зберігаючи своє натхнення й ясність. Він почував, як снувалася вона в руках складачів, як лилась під клавішами лінотипів, дедалі міцнішаючи, готуючись відбитися тисячу й тисячу разів на папері під тиском верстата. Тут думка здійснювала своє питоме прагнення — ширитись безмежно, як шириться газ, але не рідшаючи, в первісній

яскравості й гущині. І входила сюди малим рукописом, щоб вийти пакунками, підводами, вагонами книжок, поділившись, як жива клітина, на безліч своїх подоб.

Але найбільше любив він машиновий відділ — широкий, кругойдучий коридор, де низкою стояли присадкуваті верстати, висуваючи важкого щелепа за кожного оберту маховика. Тут міцніше тхнуло випарами фарби з накотних валів, чути було глухий шелест стиснутого між металом паперу, рівне зітхання коліс і свист моторів у дерев'яних футлярах. В цьому безконечному строкатому шумі, що глушив людську мову й ходу, билось могутнє серце міста. Тут він у його грудях бачив залізну систему його тканин, чув голос його, пізнавав його потайну істоту. Зачарування, мрійність охоплювала його, і, прислухаючись до розбіжного стукоту, обіймаючи разом його складові частини, він поволі вбирив у себе цей блискучий рух, зливався з ним, поринав у нього, переймаючи його легкістю й поривом. В ту мить йому воскресало давнє почуття незмірності вночішнього степу, завмерлого спокою рівнин під неозорим мінливим небом, що він споглядав самотньою дитиною з захватом і тремтінням. І, як тоді, невиразні бажання колихалися у нім, мов хлюпіт легкої хвилі по шелесткому піску.

Пивницю він одвідував так само часто. Одного вечора поет Вигорський кинув йому на стіл нову збірку своїх поезій «Місто і місяць». Це була книжка про місто, що засинає, про місто, що спить, про місто, що живе вночі чудернацьким, темним життям. На сторінках її майже без рими, але гострими, пружинистими рядками проходили пізні засідання уряду, палкі мрії закоханого, примарні постаті злодіїв, спокій ученого кабінету, освітлені ганки театрів, вулична любов, казино, невпинні заводи, вокзал, телеграф, ліхтарі й міліціонер на розі.

— Я вже читав її... в друкарні, — сказав Степан. — Чудова річ!

— Що з того? — пробурчав поет. — Я вже так не думаю.

Потім додав:

— У ній забагато співчуття.

Цей вечір загрожував бути мовчазним, бо поет був похмурий. Але раптом сказав Степанові:

— Друже, ви починаєте дратувати мене своїми поглядами на ту жінку в синьому капелюшкові.

— Але вона тут майже щовечора буває... — ніяково відповів Степан.

— А де ж їй бути? І ваші погляди промовляють їй більше, ніж ви думаєте.

— Ну, це вже ви вигадуєте, — сказав хлопець.

— Це повія, — сказав поет, — так звана «ресторанна» — відмінно від «вуличних», що полюють на чистому повітрі. Дуже сумно, що ви не вмієте відрізнити їх від порядних жінок. Я кажу, звичайно, про практичне відрізнення, бо теоретичну різницю між ними навряд чи можна обґрунтувати об'єктивно, без таких хистких і відносних розумінь, як пристойність та честь. У всякому разі, в кожній пристойній пивниці, як і наша, є три-чотири дами, що спілкують з хазяїном, а той усуває, часом дуже примусово, всіх їхніх конкуренток із своєї зали. В глибі помешкання є кілька комірок,

де вони вправляються на своєму, мовляв, за Гейне⁶⁹, поземому ремеслі. Платня відрядна — від 3 до 5 карбованців за одну насолоду, крім оплати вечері, де заробляє вже хазяїн. Тепер ви розумієте суть цього симбіозу? Але в світі нема нічого світлого без тіні, в даному разі — без міліції. Хазяїн ризикує штрафом 500 карбованців і закриттям закладу. Але є вже вироблена сигнальна система, і феї зникають чорним ходом із своїх притулків надзвичайно казково. От, прошу — ваша приятелька вже пішла за порт'єру.

— Правда, — сказав Степан, — пішла.

Він випив пива й закурив.

— Все-таки вона гарненька, — додав він. — Шкода її.

— Мені теж шкода їх, — відповів поет, — але тільки тому, що вони рано виходять у тираж. Навіть співаки щасливіші від них з цього погляду. Крім того, співати ще й почесно. Вуличні повії не такі вишукані, зате дешевші й масовіші. Вони невимогливі, тож і до них великих вимог ставити не можна. Але всі вони незмінно називають себе просто «жінками», дуже влучно підкреслюючи суть своєї професії.

— Та звідки ви знаєте? — спитав Степан.

— Це я мушу дивуватись, чому ви не знаєте, — відповів поет. — Лишіть уже поетам вправлятись на загальних думках та ліриці. Шаг ціна тому прозаїкові, що не знає людей.

— Людей знати не можна, — сказав Степан.

— Так тільки здається! Життя таке просте, що починає кінець кінцем здаватись таємничим. Заспокойтесь. Люди, як і числа, складаються з небагатьох основних цифр, у різних варіаціях, звичайно. Людина навіть не ребус, а задача, що вирішується чотирма арифметичними правилами. В чому суть пивниці? Сюди йдуть спочити від справ, від політики, від родини й клопоту, щоб пожити хоч півгодини безтурботно й трохи помріяти. Он проти нас сидить службовець по X розряду. Він може дозволити собі тільки раз на півмісяця прийти сюди, випити пляшку пива й з'їсти пару солоних бубличків. Цілих півмісяця думає про це, а зараз розтягує втіху на дві години, мріє про героїчні пригоди, любов, славу — й йому гарно. А праворуч компанія непманів гуляє після доброї угоди з держорганом. Звідси вони підуть до «Максима», що працює до третьої ночі. Ось пара молодят шепочеться про те, що життя їхнє не буде подібне на життя їхніх сусідів — літнього подружжя, що теж вирішило погуляти й відчуває себе досить ніяково...

— А то хто? — спитав Степан, показавши поглядом на постать, що сиділа поруч них, скорботно схиливши голову й утупивши погляд у порожню склянку.

Поет пильно придивився.

— Це, — сказав він, — інтелігент, скорочений для режиму ощадності.

— Ні, — сказав Степан, — це, певно, молодий письменник, якому нічого не пишеться.

— Перевіримо, — сухо відповів поет.

І вони пересіли до сусіднього столика.

69. Гейне, Генріх (Heine, Heinrich; 1797–1856) — німецький поет.

— Не журіться, товаришу, — мовив поет, коли незнайомий здивовано на них глянув. — Це кожному може трапитись.

— Правда, що кожному, — відповів той, скривившись.

— Ще напишете щось... — сказав Степан.

— Посаду собі ще знайдете... — сказав поет.

— Та в мене... своє діло... — через силу вимовив той. — На Васильківській.... ох!
І знову понуро схилив голову на руки.

— Так чого ж ви сумуєте?! — скрикнув Степан.

— Будеш сумувати, коли так за живіт узяло! Проклятий паптет... Свіжий називається!

На вулиці поет сказав Степанові:

— Помилка завжди можлива, і дивно тільки те, що шлунковий біль так нагадує душевний.

Постійна платня на посаді дала змогу хлопцеві покинути лекції української мови по установах, хоч на них і підвищено ставку. Правду сказати, вони вже давно надокучили йому, обернулись у голий заробіток без будь-якого помітного задоволення. Вони цікавили його тільки доти, поки він сам на них чогось учився, і зробились нестерпучі, коли стали одноманітним повторенням обридлих фактів. Длубати без кінця йотовані й шиплячі звуки, смоктати речівники, порпатись у дієсловах та безособових зворотах — ах, яка це безмежна нудьга! І він покинув цю мовну комору так само радісно, як колись до неї був брався.

Побут його усталився, час заповнився без тих прикрих перерв, що примушують людину надто замислюватись над собою й приходити до сумних висновків. Вдень — посада й любов, ввечері — пивниця, театр, кіно й книжки, читані вже тепер не з юнацьким запалом, а з мудрою поважністю. Той період, коли книжка здається вищою від читальника, для нього вже минув, і сторінки він гортав тепер із спокійним почуттям рівності. Вони могли його здивувати, вразити, навчати, але не принизити. В життя його знову зайшла розміреність, несвідоме задоволення з себе завдяки постійній заклопотаності, і від почуття рівноваги в собі втрачали яскравість його болі за творчістю.

Він якось забував про неї, весь час щось інше роблячи й обмірковуючи, іноді згадував, але блідо, мов про далеке минуле чи майбутнє, хоч раз у раз почував у собі невиразну присутність чогось стороннього, прихованого, як нечутний дзюркіт струмка в тиші ясного лісу. Але часом, зовсім несподівано, в голові йому раптом зринав якийсь образ, уривок фрази, фрагмент опису, що одну хвилину стояв йому в думці без початку й кінця, сповнюючи його великою, нез'ясовною радістю. Це були коротенькі, майже беззмістовні листи з невідомого, незрозумілі, але до краю втішні звістки з далекого сонячного краю, де він навіки лишив частину себе, щоб прагнути з нею з'єднатися. І він ретельно збирав ці коштовні крихти затамлював, часом навіть записував на клаптиках паперу і здавав у пам'ять, у запас без жодних резолюцій. Годі, годі хлоп'ячих запобігань та розпуки! Зрештою він усе зробив, щоб привабити творчість, — хай же тепер вона упадає за ним, хай полицяється до нього добре, щоб він зволив звернути на неї свої очі!

В такому настрої спокою та душевного добробуту він нарешті одержав повідомлення про свій сценарій. Тисяча п'ятсот карбованців гонорару! Сто п'ятдесят біленьких червінців, що мають чарівну силу обмінюватись на бажані речі! Він став таким багатим, як ніколи не був Крез⁷⁰ та Рокфеллер⁷¹, бо відчував, що віднині матеріальна проблема для нього вже розв'язана, що він зумів підвести під своє життя стійку економічну базу. Справа йшла тільки про надбудови.

Того ж вечора він похвалився Вигорському щасливим і вигідним початком своєї кінокар'єри.

Поет скривився.

— Не плутайте тільки кіно з мистецтвом, — сказав він.

— Навпаки, тільки два мистецтва створили для себе промисловість — кіно й письменство.

— Мистецтво треба цінувати не за промисловістю, потрібною для їхнього розвою, а за ступенем абстрактності того матеріалу, яким вони орудують. Тільки з цього погляду можна установити об'єктивний ряд їхньої вартості. Безперечно, перше місце в ньому належить мистецтву, що не існує, хоч і були деякі спроби його створити — мистецтву запахів. Матеріал його такий тонкий і високий, що орган сприйняття його в людини не спроможен відрізнити його у відтінках. Тому й мова наша не має самостійної номенклатури для основних тонів запаху, як є це, наприклад, для кольорів. Це — ультрафіолетова смуга мистецтва шумів, музика, найвище з мистецтв, що реально існують. Третє місце посідає мистецтво слова, бо матеріал його багато означеніший проти шуму й потребує для художнього сприйняття тільки пересічної чутливості, але все-таки це досить тонкий і придатний до глибокої обробки. Грубі мистецтва починаються з малярства, замкненого в одній площині й не здатного так поширюватись для сприймання, як два попередні. Матеріал його, фарба, дуже конкретний та обмежений, бо передумовою своєю має світло. Темрява для нього неприступна, так само неприступний і розвій. Ви розумієте, як, дедалі конкретизуючись, матеріал починає обмежувати мистецтво? Ще більше позначається це на скульптурі, що може відтворити щось тільки в трьох вимірах. Але найгрубіше з відомих нам мистецтв є мистецтво дії, театр, що поєднує в собі конкретність усіх попередніх.

— Це й добре, — сказав Степан.

— Нарешті, — вів далі поет, не вважаючи за потрібне йому відповідати, — інфрачервона смуга — мистецтво життя, мистецтво виключно конкретне, але так само неунормоване, як і мистецтво запаху. Щоб обійняти його, треба тільки вміти їсти. От я накреслив вам логічний ряд мистецтв за певним принципом. Для кіно в ньому немає

70. Крез (Croesus; 595–546) — останній цар стародавньої Лідії (560–546 до н. е.). Ім'я Креза, якого вважали найбагатшою людиною свого часу, стало синонімом казкового багатства.

71. Рокфеллер — Джон Д. Рокефеллер (John D. Rockefeller; 1839–1937) американський індустріаліст. Основний прибуток — нафтові компанії.

місця. Це фокус, а не мистецтво, чарівний ліхтар плюс акторська гра, а не навпаки. Це розвага, тому всі фільми кінчаються щасливо. Та коли ви на ньому заробили, то частуєте мене сьогодні вечерею.

— Залюбки, — сказав Степан.

І вони влаштували в пивниці маленький банкет з пляшкою білого вина.

— Але я заздрю вам, — сказав поет. — Різниця між людиною та рослиною полягає, кажуть, у тім, що людині вільно пересуватись. Але чи вільно людині користуватись цією властивістю? Хіба не прикуті ми до міст, сіл, посад?

Задовольнитись мріями? Не можу. Життя терпиме тільки тоді, коли можеш змінити місце його. Якщо ти завтра не можеш кудись поїхати — ти раб. Для цього потрібні гроші. Ви їх маєте.

— А їхати нікуди не хочеться.

— Тим-то я й заздрю на ваші гроші, — відповів поет. — Але не бійтесь, я не до позики. На весну я теж зберу п'ятсот карбованців. І піду. Це літо мандруватиму пішки по Україні, як відомий українофіл Сковорода⁷². Весною я ненавиджу місто. Чому? Бо не все ще покінчено з природою. Прокидаючись, вона кличе, як забута мати. Жити коло неї благословенно, та вже надто далека вона, щоб з нею надовго злитися. Природа для нас — спогад і спочинок.

— Це ліси й поля? — задумано спитав Степан.

— Ліси й поля. Мусимо згадувати про них хоч раз на рік. Життя нужденне, ми справедливо на нього скаржимося, але вибрати між життям та смертю — це не вибір. П'ю за бабусю-природу, що зробила нам хоч і миршавий подарунок, але єдиний у її гамані!

72. Сковорода, Григорій Савич (1722–1794) — український просвітитель, філософ і поет.